

ІНСТИТУТ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

INSTITUTE OF UNJUST ENRICHMENT OBLIGATIONS IN THE LAW OF EUROPEAN COUNTRIES

Деменко С.О.,
аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються романська та германська моделі нормативного регулювання інституту безпідставного збагачення на прикладі законодавства Франції, Нідерландів, Німеччини та Швейцарії. Автор вказує на те, що в основу французької та, відповідно, романської парадигми безпідставного збагачення в частині нормативного регулювання цього інституту покладено принцип закріплення лише окремих видів кондикцій, насамперед позову щодо повернення помилково сплаченого. Теоретично такий підхід, на момент прийняття ФЦК, обґрунтовувався тим, що генеральний кондикційний позов є занадто широким за своїм змістом для потреб правозастосування та потенційно призводитиме до можливих зловживань із боку платників (боржників).

Германську модель характеризує закріплення на нормативному рівні генерального кондикційного позову, розроблення детальної типології кондикцій, відмова від визнання помилковості виконання як обов'язкової умови виникнення обов'язку повернення безпідставно отриманого. Германська модель генерального кондикційного позову не є монолітною, охоплюючи доволі розгалужену типологію кондикцій, розроблену за результатами тривалої роботи німецьких дослідників, з урахуванням потреб судової практики для максимально гнучкого регулювання реальних суспільних відносин з безпідставного збагачення.

Резюмується, що кондикційні зобов'язання у праві європейських держав мають складну природу. Поруч з можливістю виокремлення двох основоположних моделей конструювання інституту зобов'язань з безпідставного збагачення – романської та германської (започаткованих, відповідно, на початку та наприкінці XIX ст. із прийняттям ФЦК та НЦУ), помітні ознаки їх конвергенції у сучасних кодифікаціях цивільного права, зокрема на прикладах Нідерландів та Швейцарії, хоча й зі збереженням ключових рис, притаманних кожній з моделей.

Ключові слова: безпідставне збагачення, генеральний кондикційний позов, романо-германська правова сім'я, повернення безпідставно отриманого, *condictio indebiti*.

The article examines Romanesque and Germanic models of regulation of the unjustified enrichment institute on the example of the legislation of France, the Netherlands, Germany and Switzerland. The author points out that the French and, accordingly, the Romanesque paradigm of unjust enrichment, in the part of the normative regulation of this institute, is based on the principle of fixing only certain types of unjust enrichment claims, first of all, a claim for the return of the wrongly paid. Theoretically, this approach, at the time of the FCC's adoption, was justified by the fact that the general lawsuit is too broad in its content for law enforcement purposes and could potentially lead to possible abuse by payers (debtors).

The German model is characterized by the fixing at the regulatory level of the general claim based on unjust enrichment, the development of a detailed typology of such claims, the refusal to recognize the error of performance as a mandatory condition for the occurrence of the obligation to return unjustly received. At the same time, the German model of general claim is not monolithic, encompassing a rather extensive typology of obligations, developed on the basis of long-term work of German researchers, taking into account the needs of court practice for the most flexible regulation of real social relations with unjust enrichment.

In summary, the obligations of unjust enrichments in European law are complex. Along with the possibility of isolation of two fundamental models of constructing an institution of obligations for unjust enrichment – Romanesque and Germanic (started, respectively, at the beginning and end of XIX century with the adoption of the FCC and GCC), are visible signs of their convergence in the modern codifications of civil law in particular in the Netherlands and Switzerland, while maintaining the key features inherent in each model.

Key words: unjust enrichment, general claim based on unjust enrichment, Romano-Germanic legal family, return of unreasonably received, *condictio indebiti*.

Постановка проблеми. Беручи до уваги результати попередніх компаративістських досліджень, предметом яких було правове регулювання кондикційних зобов'язань у країнах Європи, можемо погодитись із консенсусним твердженням авторів стосовно трьох оригінальних парадигм нормативного закріплення сутності зобов'язань з безпідставного збагачення: романської (Франція, Нідерланди), германської (Німеччина, Австрія, Швейцарія) та англо-американської (Англія, Шотландія, США) [1, с. 126–163; 2, с. 72]. Деякі вчені здійснюють поділ правових систем у світлі аналізу інституту кондикційних зобов'язань залежно від встановлення загаль-

ного позову з безпідставного збагачення (зокрема, Німеччина, Швейцарія, Італія) або перелічення лише окремих видів кондикцій (Франція, Польща) [3, с. 42]. Враховуючи чітку кореляцію між цими підходами та, відповідно, германською та романською моделями, а також їх логічний взаємозв'язок (а не суперечність), розглянемо сутність та особливості реалізації вказаних парадигм у законодавстві європейських країн у рамках єдиного наукового аналізу.

Метою публікації є формування комплексного уявлення про місце та характерні риси зобов'язань з безпідставного збагачення у країнах романо-германської правової сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Традиційно дослідниками найперше аналізуються норми Цивільного кодексу Франції 1804 р. (відомий також як Кодекс Наполеона, далі – ФЦК) [4], а звідси – й романський підхід до правового регулювання відносин з безпідставного збагачення. У нормах ФЦК втілено здобутки римської юриспруденції в частині умовного віднесення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави до таких, що виникають «ніби з договорів», а отже носять квазідоговірний характер. Тут слід зауважити, що французьке право не визначає безпідставне збагачення як підставу виникнення зобов'язань, але безпосередньо регулює *negotiorum gestor* та неналежний платіж під загальною категорією квазідоговорів, таким чином закріплюючи не загальний принцип повернення безпідставно отриманого, а лише його спеціальні та конкретні прояви [5, с. 536].

Відповідні положення містяться в ст. 1371–1381 глави I «Про квазідоговори» розділу IV «Про зобов'язання, що виникають без домовленості» книги 3 ФЦК. У рамках цієї глави повернення безпідставно отриманого реалізується через юридичні конструкції позовів щодо повернення неналежно сплаченого через помилку (*paiement de l'indu*) та ведення чужих справ без доручення (*gestion d'affaires*). Останні, в свою чергу, засновані на базовому для цих відносин приписі ч. 1 ст. 1235, згідно з якою «будь-який платіж передбачає наявність боргу: те, що було сплачено за відсутності боргу, підлягає поверненню». У цьому положенні криється характерний для романської парадигми безпідставного збагачення підхід «від зворотного»: коли за основу правового регулювання беруться ординарні, умовно «звичайні» зобов'язальні правовідносини, відсутність ключових елементів яких у цьому випадку, а саме наявності боргу, кладеться в основу квазідоговірних, екстраординарних відносин повернення безпідставно сплаченого (отриманого).

У межах нашого дослідження, враховуючи його мету, детально розглянемо норми ФЦК, присвячені поверненню неналежно сплаченого через помилку. Стосовно ведення чужих справ без доручення погоджуємось з висновками О.В. Климовича, який вказує на те, що не дивлячись на аналогічне з інститутом безпідставного збагачення обґрунтування, ведення чужих справ без доручення має суттєву відмінність: воно передбачає наявність суб'єктивного моменту, пов'язаного з наміром вести чужі справи, в той час як у безпідставному збагаченні основне місце займає навпаки момент об'єктивний – збільшення майна, що часто не залежить від будь-якого наміру [6, с. 30].

Також підкреслимо, що враховуючи обумовлений загальний підхід ФЦК в частині закріплення не єдиного та, що важливіше, універсального для всіх можливих випадків (як поіменованих, так і непоіменованих) обов'язку повернення безпідставно набутого або збереженого майна, а виключно втілення цього положення точково в рамках регулювання різних за своєю природою відносин. Так, про безпідставне збагачення можна говорити в контексті положень

ст. 554–555 ФЦК (стосовно відшкодування вартості чужих використаних матеріалів або здійснених робіт), ст. 861–862 (стосовно відшкодування витрат особи на подаровану їй річ, якщо вона була вимушена її повернути), ст. 1673 (стосовно відшкодування покупки нерухомого майна витрат у випадку зворотного викупу нерухомості продавцем, здійсненого в силу відповідної угоди) та ін.

Засновуючись на сказаному, зосередимось на позові про повернення неналежно сплаченого через помилку, що у германській моделі відповідає позову з безпідставно набутого або *condictio indebiti*. Згідно зі ст. 1376 ФЦК особа, яка внаслідок помилки або завідомо отримала неналежне їй, зобов'язана повернути таке майно (платіж) особі, від якої вона безпідставно його отримала. Аналізуючи зміст цієї норми та наступних положень ст. 1377–1381 ФЦК можна виокремити умови виникнення обов'язку повернення неналежно отриманого та інші особливості цього інституту у французькому праві.

По-перше, згаданими умовами виступають:

- 1) здійснення платежу (надання майна), мета якого, на перший погляд, є ординарною – сплата боргу;
- 2) об'єктивна відсутність такого боргу у відносинах між «боржником» та «кредитором», зумовлена відсутністю підстави для його сплати незалежно від її правової природи (заснованої на договорі (домовленості) чи законі);
- 3) суб'єктивна характеристика поведінки «боржника» (платника) у формі помилки стосовно існування боргу. У світлі цього Д.В. Новак підкреслює, що ст. 1377 ФЦК наділяє правом зворотного витребування особу, яка сплатила борг в силу омани вважаючи себе боржником – таким чином, той, хто свідомо сплатив неналежне не має права вимагати повернення сплаченого (тут часто наводять доречний приклад дарування), до того ж, тягар доказування наявності помилки у Франції покладається на платника, який, за умовчанням, повинен був «знати, що робить» [2, с. 75].

При цьому має значення саме помилка платника, оскільки особа, яка отримала платіж (майно) зобов'язана його повернути як у випадку помилки, так і якщо знала про безпідставність отримання, що дозволяє віднести як підстави виникнення аналізованого зобов'язання й випадки вчинення набувачем насилля, введення платника в оману тощо. Додатково ч. 2 ст. 1377 ФЦК встановлює, що право зворотної вимоги у платника, який помилково вважав себе зобов'язаним, не виникає у випадку, коли кредитор знищив відповідний документ внаслідок надходження платежу (виконання), і в такому разі платник має право звернутись з вимогою про виконання до справжнього боржника.

По-друге, ФЦК значну увагу приділяє факту добросовісності чи недобросовісності як набувача, так і платника неналежного в контексті закріплення за ними тих чи інших прав і обов'язків. Так, відповідно до ст. 1378 ФЦК у випадку недобросовісності з боку отримувача він зобов'язаний повернути не лише платіж (капітал), але й відсотки або доходи, рахуючи їх розмір з дня сплати. Натомість

український законодавець, закріплюючи правило стосовно необхідності відшкодування набувачем доходів, які він одержав або міг одержати відштовхується не від характеристики поведінки набувача (його недобросовісності), а від моменту (та факту), коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави. Це ж положення поширюється на відповідальність набувача за допущене ним погіршення майна (ч. 1 ст. 1214 ЦК України). У випадку ж добросовісності отримувача, який продав річ, згідно зі ст. 1380 ФЦК, він зобов'язаний повернути лише суму (вартість), за яку її було продано. Прив'язка до недобросовісності набувача зберігається й у тому випадку, коли цей фактор, по суті, не має значення. Так, ст. 1381 ФЦК встановлює, що особа, якій було повернуто річ, повинна відшкодувати навіть недобросовісному володільцю всі необхідні та корисні витрати, зроблені з метою збереження речі. З іншого боку, таке формулювання є виправданим з огляду на забезпечення цілісності та взаємної узгодженості правового регулювання різних аспектів, пов'язаних з безпідставним збагаченням у розумінні ФЦК.

По-третє, особливим є й підхід до закріплення обов'язку набувача повернути річ в натурі або відшкодувати її вартість. Ст. 1379 ФЦК ставить це в залежність від правового режиму речі (набувач зобов'язаний повернути в натурі річ, що належить до розряду нерухомості або є рухомою річчю) та від факту збереження її існування – якщо річ втрачена або її стан погіршено з вини набувача, то слід повернути вартість речі. Також отримувач відповідає за випадкову втрату речі, якщо набув її недобросовісно (що співзвучно з нормами, дослідженими нами в попередньому пункті).

Варто зазначити, що окрім проаналізованого нормативного закріплення деяких кондикцій на рівні ФЦК, суттєвий вклад до категорії позовів з безпідставного збагачення (*enrichissement sans cause*) в рамках французької правової системи здійснила також судова практика. Так, починаючи з хрестоматійної справи *Boudier* (1892 р.) у французькому праві та доктрині (але не на законодавчому рівні) було закріплено своєрідний загальний кондикційний позов, заснований на римському позові *de in rem verso*. Значно розширивши межі розуміння останнього (у римському праві цей позов застосовувався виключно у рабовласницькому контексті), практика французьких судів надала можливість платнику звернутись з позовом до набувача, за умови доведення першим відсутності правової підстави для такого збагачення [7, с. 123].

Умови виникнення обов'язку повернення безпідставно отриманого майна за цим позовом є звичними для українського права та загалом германської моделі безпідставного збагачення, а саме: 1) наявність збагачення однієї особи за рахунок іншої, що розуміється достатньо широко, включаючи будь-яку майнову вигоду, зокрема й виражену у грошовому еквіваленті; 2) відсутність законної підстави для збагачення (*sans cause légitime*). При цьому підкреслюється субсиді-

арний характер позову *de in rem verso* – якщо особа могла задовольнити свої вимоги за допомогою будь-якого іншого позову, заснованого на договорі, вчиненого відповідачем делікти або на законі, цей позов не може застосовуватись [8, с. 122; 2, с. 84].

У світлі цього К. Цвайгерт і Х. Кьотц справедливо стверджують, що цим підкреслюється «вторинний» характер права вимоги, заснованої на безпідставному збагаченні, воно повинно поступатися тим претензіям, які позивач компетентний пред'явити, засновуючись на інших правових підставах. А тому практичного значення принцип субсидіарності набуває лише для тих випадків, коли претензія позивача з договору або іншої законної підстави (вже) не може бути пред'явлена відповідачу у зв'язку з давністю, закінченням строків або з будь-якої іншої причини [9, с. 301–302]. Зрозуміло, що в такому випадку вимоги позивача будуть визнаватись необгрунтованими.

Отже, в основу французької та, відповідно, романської парадигми безпідставного збагачення в частині нормативного регулювання цього інституту покладено принцип закріплення лише окремих видів кондикцій, в першу чергу, позову щодо повернення помилково сплаченого. Теоретично такий підхід, на момент прийняття ФЦК, обгрунтовувався тим, що генеральний кондикційний позов є занадто широким за своїм змістом для потреб правозастосування та потенційно призводитиме до можливих зловживань з боку платників (боржників). Натомість судова практика французьких судів довела зворотнє, а саме необхідність існування загального, хоч і субсидіарного в рамках правової системи Франції, кондикційного позову *de in rem verso*, умови пред'явлення якого є універсальними: збагачення однієї особи за рахунок іншої без достатньої для цього правової підстави.

По-іншому проблему співвідношення окремих кондикцій та генерального кондикційного позову вирішили розробники нового Цивільного кодексу Нідерландів 1992 р. (далі – ЦКН) [10], що став результатом тривалої кодифікаційної роботи, об'єднавши здобутки та підходи не лише романської правової сім'ї (до якої безперечно належав попередній Цивільний кодекс), але й континентального права загалом. Нас цікавлять положення глави 2 «Неналежний платіж» (ст. 6:203–6:211) та глави 3 «Безпідставне збагачення» (ст. 6:212) розділу 4 «Зобов'язання, що виникають з інших підстав, крім договору та делікту» книги 6 «Зобов'язальне право». Ст. 6:203 ЦКН гарантує право особи, яка без правої підстави здійснила передачу активу іншій особі, вимагати повернення наданого від отримувача як безпідставного платежу. Якщо таким майном виступає грошова сума, існуючий борг по відношенню до платника встановлюється у формі відшкодування аналогічної суми коштів. При цьому § 3 ст. 6:203 поширює право вимоги, в тому числі, на інше виконання (надання послуги), не пов'язане з наданням активів або грошових сум, що відповідно повинно бути скасовано (повернуто).

На це ж спрямовані положення ст. 6:210 ЦКН, згідно з якою приписи ст. 6:204-6:209 застосовуються й до обов'язку отримувача повернути неналежне виконання іншого роду, ніж надіслання активу. У випадку неможливості повернення виконання у зв'язку з його природою, набувач зобов'язаний компенсувати його вартість, розраховану на момент отримання, наскільки це є розумним, але лише в тому випадку, коли набувач збагатився за рахунок такого виконання, останнє можна пов'язати з ним або якщо він погодився надати зворотнє задоволення. На відміну від принципів, закладених у нормах ФЦК, законодавство Нідерландів не визначає помилку з боку платника як обов'язкову умову виникнення обов'язку з повернення безпідставно сплаченого, таким чином віддаляючись від римської традиції.

Подібно до французького підходу, закріпленого в положеннях ФЦК, законодавець Нідерландів надає окремого значення добросовісності чи недобросовісності набувача майна (платежу, активів, послуг). Так, в залежності від цього аспекту вирішуються питання: 1) відповідальності отримувача за пошкодження майна: якщо отримувач протягом періоду часу, що виходячи з принципу розумності може вважатись достатнім для виправдання його незнання про необхідність повернення безпідставно отриманого, не проявив достатньої турботи стосовно боргу, він не може нести за це відповідальності; якщо ж набувач діяв недобросовісно, то зобов'язаний повернути безпідставно отримане виконання без попереднього повідомлення (звернення платника з формальною вимогою про повернення) (ст. 6:205 ЦКН), а отже, несе відповідальність і за пошкодження або втрату майна; 2) відшкодування витрат: недобросовісність набувача також позбавляє його права вимагати компенсації здійснених ним витрат, зокрема, пов'язаних з отриманням і поверненням виконання, які він у всіх інших випадках має право компенсувати в розумних межах (ст. 6:207 ЦКН); 3) належності плодів (доходів): відсилаючи до загальних правил, закріплених ЦКН у ст. 3:120-3:121, 3:123-3:124, що передбачають належність окремих натуральних плодів, а також цивільних плодів добросовісному володільцю, але встановлюють обов'язок повернення обох видів плодів недобросовісним володільцем (ст. 6:206 ЦКН).

ЦКН закріплює й механізм звільнення позивача, що звернувся з позовом про повернення виконання, від обов'язку компенсації витрат, зроблених набувачем, за умови відмови від своєї вимоги про повернення сплаченого та передання прав на відповідний актив набувачеві. Встановлюється, що набувач повинен співробітничати з позивачем у здійсненні такої передачі (ст. 6:208 ЦКН). Також регулюються питання отримання майна недієздатною особою, стосовно чого положення аналізованої глави застосовуються виключно в разі істотного збагачення такої особи або надання збагачення під контролем її законного представника (ст. 6:209 ЦКН).

Окрема ст. 6:212 ЦКН присвячена безпосередньо генеральному кондикційному позову, що дозволяє

стверджувати про еkleктичний характер приписів голландського права в частині регулювання інституту безпідставного збагачення. Історично засновуючись на традиціях романської правової сім'ї та, відповідно, романської парадигми безпідставного збагачення, законодавець Нідерландів визнав необхідність закріплення у сучасній кодифікації цивільного права не лише окремих кондикцій (розглянутий нами вище позов про повернення безпідставно сплаченого), але й генерального кондикційного позову (в оригіналі – *ongerechtvaardigde verriking*). Згідно з положеннями зазначеної статті встановлюється обов'язок особи, яка необґрунтовано збагатилась за рахунок іншого, відшкодувати останній завдані збитки в обсязі збагачення настільки, наскільки це може вважатись розумним. У випадку пошкодження майна (зменшення обсягу збагачення) внаслідок події, що не пов'язана з діями збагаченого, таке пошкодження (зменшення) не може прийматись до уваги при визначенні розміру або обсягу збагачення, яке має бути повернуто. § 3 ст. 6:212 ЦКН подібно до позову про повернення безпідставно сплаченого закріплює правило, згідно з яким, якщо збагачення зменшилось протягом періоду, коли збагачена особа розумно не повинна була знати про існування зобов'язання щодо відшкодування шкоди, відшкодування такого зменшення на неї не покладається. При визначенні цього зменшення враховуються також видатки, які збагачена особа не зробила б, якби не було збагачення.

Звертаючись до доктринального осмислення особливостей правового регулювання генерального кондикційного позову у законодавстві Нідерландів слід погодитись з висновками науковців, які вказують на наступні важливі риси. По-перше, до умов пред'явлення цього позову відносяться збагачення на стороні однієї особи та відповідний збиток на стороні іншої, наявність причинно-наслідкового зв'язку між першим та другим (що відрізняє генеральний кондикційний позов від *condictio indebiti*), а також відсутність для такого збагачення правової підстави [11, с. 195]. По-друге, попри те, що субсидіарний характер загального позову про безпідставне збагачення не закріплено на рівні положень ЦКН, практика голландських судів йде тим ж шляхом, що і французька – при прямій вказівці закону на обмеження застосування будь-яких інших норм, у тому числі положення про безпідставне збагачення, кондикційний позов не може бути застосовано. По-третє, в системі кондикційних зобов'язань голландського права головне місце, як і у Франції, займає зобов'язання з неналежного платежу, а загальна норма ст. 6:212 ЦКН про безпідставне збагачення виконує допоміжну функцію. По-четверте, нормативний підхід, закріплений у ЦКН стосовно кондикційних зобов'язань характеризується гнучкістю та допущенням широкої свободи суддівського розсуду в цих питаннях, на що вказують численні вказівки на розумність та справедливість як критерії вирішення ситуацій в аналізованих правовідносинах [2, с. 97-98].

Німецьке цивільне уложення 1896 р. [12] (далі – НЦУ) присвячує питанням безпідставного збагачення главу 26 розділу 8 книги II, розглядаючи цей інститут в якості одного з окремих видів зобов'язань. На рівні § 812 закріплюється загальне правило (генеральний кондикційний позов), згідно з яким особа, яка без законної підстави внаслідок виконання зобов'язання іншою особою або іншим чином за рахунок останньої набула якесь майно, зобов'язана повернути отримане. Аналогічно з відповідними положеннями ЦК України встановлюється, що обов'язок повернення майна має місце і тоді, коли правова підстава відпала згодом, але також додається, що обов'язок виникає й у разі, якщо не було досягнуто результату, на який спрямовувалось виконання відповідно до змісту угоди. До такого виконання абз. 2 § 812 НЦУ віднесено, зокрема, визнання існування або відсутності боргового зобов'язання.

Таким чином, НЦУ умовами виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення (звернення з генеральним кондикційним позовом) визначає: 1) збагачення однієї особи за рахунок іншої внаслідок виконання зобов'язання останньою, або набуття майна іншим способом за рахунок іншої особи; 2) таке набуття незалежно від способу повинно бути здійснено без законної підстави. § 818 НЦУ до обсягу зобов'язання з повернення отриманого майна відносить також всі отримані доходи та все те, що набувач набув на підставі отриманого права або в якості відшкодування за знищення, пошкодження або позбавлення отриманого предмета. При цьому якщо повернення неможливо у зв'язку з властивостями наданого майна або якщо набувач з іншої причини не в змозі його повернути, він повинен відшкодувати його вартість. Якщо ж набувач більше не збагачується за рахунок отриманого майна, його обов'язок з повернення власності або відшкодування її вартості відповідним чином припиняються. З моменту початку розгляду справи про безпідставне збагачення в суді набувач несе відповідальність на загальних підставах.

Також важливим є положення, згідно з яким, якщо неправомочна особа розпорядилась предметом і це розпорядження має силу для правомочної особи, то перша повинна повернути правомочній особі все, що було ним отримано внаслідок такого розпорядження. Якщо ж результат розпорядження має безоплатний характер, то такий обов'язок виникає в особи, яка безпосередньо вилучила правову вигоду на підставі такого розпорядження (абз. 1 § 816 НЦУ). Встановлюється й обов'язок третьої особи (не початкового набувача, що отримав майно за відсутності правової підстави) стосовно повернення об'єкта власності кредиторю: якщо така особа безкоштовно отримує відповідне майно від набувача, вона зобов'язана повернути його належному власнику на тих ж підставах, якби вона отримала його безпідставно безпосередньо від кредитора (§ 822 НЦУ).

Засновуючись на висновках К. Цвайгерта, Х. Кьотца [9, с. 288–294], а також низки інших дослідників німецької моделі генерального кондик-

ційного позову, особливостей її правового розуміння та застосування у судовій практиці, чий позиції вдало узагальнені Д.В. Новаком [2, с. 102–111], можемо стверджувати про існування наступної типології кондикційних позовів у німецькому праві:

1) безпідставне набуття майна внаслідок виконання зобов'язання іншою особою (*durch die Leistung*), що відповідає «кондикціям із виконання» (*Leistungskonditionen*). В основу цього виду кондикцій, як бачимо, покладено поняття «виконання» як власної дії особи-платника, що охоплює будь-яку свідому та цілеспрямовану передачу майна – грошовий платіж, передачу права власності на річ, надання послуги тощо. До «кондикцій з виконання» НЦУ, таким чином, відносить: а) повернення початково виконаного за відсутності правової підстави, коли відповідне зобов'язання взагалі не існує, або здійснене виконання не відповідає змісту існуючого зобов'язання; б) повернення майна внаслідок наступного відпадиння правової підстави здійсненого виконання; в) повернення внаслідок недосягнення результату, на який було спрямовано виконання відповідно до змісту угоди (всі з наведених вище видів кондикцій закріплені на рівні абз. 1 § 812 НЦУ); г) повернення внаслідок недостойності цілі виконання, прийнявши яке отримувач (але не той, хто здійснив виконання) порушив закон або добрі звичаї (речення 1 абз. 1 § 817 НЦУ). Тут варто підкреслити, що § 814 НЦУ передбачає виключення повернення виконання у випадку, якщо особа знала про відсутність у нього такого обов'язку, або в силу морального боргу чи для дотримання пристойності.

2) безпідставне набуття майна будь-яким іншим чином (*in sonstiger Weise*), що відповідає «кондикціям не з виконання» (*Nichtleistungskonditionen*). До таких кондикцій належить, зокрема, «кондикція з втручання», що полягає у виникненні обов'язку збагачення, яке виникло внаслідок посягання на права іншої особи (використання або отримання вигоди з чужої речі або права без дозволу на це власника речі або володільця права). Якщо таке втручання носить винний характер – особа, якій таким чином завдано шкоди, звертається з деліктним позовом, якщо невинний – кондикційним [9, с. 292]. Також до «кондикцій не з виконання» вченими відносяться «регресна кондикція» (пред'являється до особи, чий борг було погашено за нього позивачем), «кондикція із застосування» (про повернення витрат, здійснених на покращення чужого майна) та ін. [13, с. 4].

Отже, германська модель генерального кондикційного позову не є монолітною, охоплюючи доволі розгалужену типологію кондикцій, розроблену за результатами тривалої роботи німецьких дослідників, з урахуванням потреб судової практики для максимально гнучкого регулювання реальних суспільних відносин з безпідставного збагачення. Зміст «кондикцій з виконання» можливо звести до формули, коли одна особа безпосередньо збагачується за рахунок іншої, внаслідок активних дій останньої та з обов'язковою наявністю між виконанням та збагаченням причинно-наслідкового зв'язку. До

«кондикцій не з виконання» німецьке законодавство та доктрина відносять всі інші випадки безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої, де вказаний причинно-наслідковий зв'язок може бути опосередкованим або взагалі відсутнім.

Близьким до німецького підходу правового регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення є швейцарський, втілений у Законі Швейцарії про зобов'язальне право 1881 р., який з 1911 р. у новій редакції вважається частиною Цивільного кодексу Швейцарії в якості книги 5 останнього [14] (далі – ШЗЗП). Норми про безпідставне збагачення знаходяться у частині 3 «Зобов'язання, що виникають з безпідставного збагачення» титулу 1 «Виникнення зобов'язань» розділу 1 «Загальні положення» ШЗЗП (ст. 62–67). Структурно ці статті складаються з чотирьох змістовних блоків від А до D, що охоплюють загальні вимоги до виникнення кондикційного зобов'язання (пред'явлення відповідного позову), обсяг реституції (майна, яке підлягає поверненню), виключення в частині закріплення підстав, за наявності яких повернення є неможливим, а також строки для подання кондикційного позову (давність).

Згідно зі ст. 62 ШЗЗП особа, яка збагатилася невинуватим способом за рахунок майна іншої особи, зобов'язана повернути останній набуте. Зокрема, обов'язок повернення майна настає тоді, коли будь-хто за відсутності достатньої для цього підстави або в силу підстави, що не була реалізована, або яка відпала згодом, отримав будь-яку вигоду. Таким чином у цій нормі закріплено генеральний кондикційний позов. Наступними положеннями аналізованої структурної частини ШЗЗП вирішуються питання: 1) додаткових умов повернення набутого без достатньої правової підстави, до яких швейцарський законодавець відносить, по-перше, помилкове уявлення платника про існування боргу. Так, згідно з ч. 1 ст. 63 особа, яка добровільно сплатила неіснуючий борг має право на повернення сплаченої суми лише, якщо вона може довести що такий платіж було здійснено на основі помилкового уявлення, що такий борг існував. На відміну від НЦУ, але аналогічно з французьким підходом, ШЗЗП ставить обов'язок повернення безпідставно набутого у залежність від наявності чи відсутності помилки з боку платника, а отже й покладає на останнього обов'язок доведення факту такої омани. Якщо ж платіж було здійснено на виконання зобов'язання, строк якого сплив або з огляду на моральний обов'язок, воно не підлягає поверненню; 2) за тим ж принципом, що закріплений у аналізованих нормах НЦУ, швейцарський закон позбавляє набувача обов'язку повернення отриманого, якщо на момент звернення до нього з кондикційним позовом набувач більше не збагачується за рахунок такого платежу (майна), за виключенням випадків, коли той недобросовісно (або знаючи, що у нього виникне обов'язок з повер-

нення) відчужив прибутки від майна (ст. 64 ШЗЗП); 3) набувач має право на компенсацію необхідних та корисних витрат, пов'язаних зі збагаченням, а якщо він діяв недобросовісно, то обсяг такої компенсації не повинен перевищувати додану вартість до цінності набутого майна на момент звернення до набувача з кондикційним позовом. Набувач не має права на повернення йому усіх інших зроблених витрат, але якщо така компенсація не пропонується йому платником, набувач може залишити в себе будь-які покращення майна, якщо це можливо без пошкодження речі (майна) (ст. 65 ШЗЗП).

Окремо варто зупинитись на положенні, що позбавляє платника права на повернення безпідставно наданого майна, якщо це було зроблено ним з огляду на досягнення незаконної або аморальної цілі (ст. 66 ШЗЗП), а також на строках позовної давності, які швейцарський законодавець встановлює в один рік з дати, коли потерпіла сторона дізналась про безпідставність платежу, та, в будь-якому разі, у десять років з моменту виникнення права вимоги (ст. 67 ШЗЗП).

Таким чином, норми ШЗЗП в частині кондикційних зобов'язань, подібно до моделі правового закріплення інституту зобов'язань з безпідставного збагачення, реалізованої у голландській правовій системі, є гібридними за своєю суттю. Але там, де законодавець Нідерландів засновується на романській (французькій) парадигмі, модифікуючи її з урахуванням сучасних здобутків правової науки та потреб практики, швейцарський підхід базується на германському генеральному кондикційному позові та німецькій типології кондикцій, привносячи в них лише окремі відмінні елементи, зокрема покладаючи обов'язок доведення помилковості здійснення безпідставного платежу (надання майна) на умовного боржника.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід вказати на складну природу кондикційних зобов'язань у праві європейських держав. Поруч з можливістю виокремлення двох основоположних моделей конструювання інституту зобов'язань з безпідставного збагачення – романської та германської (започаткованих, відповідно, на початку та наприкінці XIX ст. із прийняттям ФЦК та НЦУ), помітні ознаки їх конвергенції у сучасних кодифікаціях цивільного права, зокрема на прикладах Нідерландів та Швейцарії, хоча й зі збереженням ключових рис, притаманних кожній з моделей. У той час як германську модель характеризує закріплення на нормативному рівні генерального кондикційного позову, розроблення детальної типології кондикцій, відмова від визнання помилковості виконання як обов'язкової умови виникнення обов'язку повернення безпідставно отриманого, в рамках романського підходу нормативно закріплюються лише окремі види кондикцій та надання більшого значення поведінці набувача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гончаров І.М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 212 с.

2. Новак Д.В. Неосновательное обогащение в гражданском праве. Москва : Статут, 2010. 416 с.
3. Спирина Т.В. Обязательства из неосновательного обогащения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Самара, 2006. 224 с.
4. French Civil Code (Code civil des Français). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/content/download/1950/13681/version/3/file/Code_22.pdf
5. Anghel I. The Principle of Unjust Enrichment from the European Codes to the European Civil Code. *Challenges of the Knowledge Society. Legal sciences*. 2012. № 56. P. 535–541.
6. Климович А.В. Кондикционные обязательства в гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Владивосток, 2002. 246 с.
7. Nelson J.W. On the Conceptual Origins of the Law of Unjustified Enrichment in the Draft Common Frame of Reference. *European Journal of Legal Studies*. Vol. 6. Iss. 2 (Autumn/Winter 2013/14). P. 119–135.
8. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 202 с.
9. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. Т. 2. Москва : Междунар. отношения, 1998. 512 с.
10. Dutch Civil Code (Civil Code of the Netherlands). URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm>.
11. Swann S., von Bar C. Unjustified Enrichment: (PEL Unj. Enr.). Walter de Gruyter, 2010. 776 p.
12. German Civil Code (BGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/.
13. Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / Ed. by David Johnston and Reinhard Zimmermann. Cambridge University Press, 2002. 792 p.
14. Federal Act on the Amendment of the Swiss Civil Code (Part Five: The Code of Obligations). URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19110009/index.html>.